

UC Berkeley

UC Berkeley Previously Published Works

Title

‘Asqalān al-Jadīda: Egyptian Rule and the Settlement of Egyptians in the Vicinity of Ashkelon, 1831-1948

Permalink

<https://escholarship.org/uc/item/2wb2x85k>

Authors

Marom, Roy
Sasson, Avi

Publication Date

2022

Peer reviewed

אשקלון: מרחב מחיה ומרחב לחימה

הסדרה: מחקרי אשקלון

ועדה אקדמית

פרופ' יצחק רייטר, המכללה האקדמית אשקלון

פרופ' זאב ספראי, אוניברסיטת בר-אילן

פרופ' יהושע שורץ, אוניברסיטת בר-אילן

קובץ מחקרים על מישור החוף הדרומי ושפלת יהודה

עורכים

רפאל י' לואיס, דניאל וורגה ואברהם (אבי) ששון

המכללה האקדמית אשקלון ורשות העתיקות

תשפ"ב - 2022

תוכן עניינים

רשימת המשתתפים / 9

הקדמת העורכים / 11

מרחב המחיה של הכפר הכלקוליתי אגמים מזרח, בדרום אשקלון

יעל עבאד־רייס ודניאל וורגה / 15

השפעת הכיבוש האשורי על מרחב המחיה של ממלכת אשדוד

אלנה קוגן זהבי / 45

מערכות מסתור מימי מרד בר־כוכבא בתלים מקראיים

איתן קליין, אמיר גנור, גדעון גולדנברג, אילן חדד ואיילת לוי־רייפר / 71

פלשת/פלשתניה בין החשמונאים למרד בר כוכבא

אילן מרדכי פרץ / 115

חיי המסתור של ח'רבת א־דוואימה (אמציה) במהלך תקופת מרד בר כוכבא

ולדיק ליפשיץ ופדריקו קוברין / 151

אחוזות חקלאיות בעורף ערי מישור החוף הדרומי

דניאל וורגה / 179

התיישבות חקלאית באתר גן הדרום בתקופה הביזנטית ובימי הביניים

איילת דיין ודייגו ברקן / 199

ניתוח שדה ראייה של בידודה הפראנקי של אשקלון הפאטימית (1132–1153) ומשמעותו

רפאל י. לואיס ומיכל בירקנפלד / 219

עסקלאן אל־ג'דידה: השלטון המצרי וההתיישבות המצרית באזור אשקלון 1831–1948

אבי ששון ורועי מרום / 255

טחנת קמח וספר תורה

צבי שילוני / 293

המוצבים והמחנות הבריטיים בקו החזית הקדמי בנגב המערבי במלחמת העולם הראשונה

אמנון גת / 339

הטופונימיה הערבית באזור אשקלון: הכפר חמאמה כמקרה בוחן

רועי מרום / 371

Ashkelon – Landscape of Peace and Conflicts

Studies of the Southern Coastal Plain and the Judean Foothills

Editors: Rafael Y. Lewis, Daniel Varga and Avraham (Avi) Sasson

Ashkelon Studies Series

Ashkelon Academic College and Israel Antiquities Authority

Academic Board:

Prof. Yitzhak Reiter, Ashkelon Academic College

Prof. Zeev Safrai, Bar-Ilan University

Prof. Prof. Joshua Schwartz, Bar-Ilan University

Language Editor: Ronit Rosenthal

Graphic Design: Yael Nagar

Cover Design: As We design

All Hebrew rights reserved by

© RESLING Publishing, 2022

Resling, Sderot Yehudit 35, Tel Aviv 6701637

www.resling.co.il

Printed in Israel, 2022

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

עריכת לשון: רונית רזנטל

סדר דפוס: יעל נגר

עיצוב עטיפה: As We design

www.resling.co.il

רסלינג, שדרות יהודית 35, תל אביב 6701637

טל: 03-6956704

נדפס בדפוס קורדובה בע"מ, חולון
© כל הזכויות שמורות להוצאת רסלינג

נדפס בישראל, תשפ"ב 2022

Ashkelon – Landscape of Peace and Conflicts

Studies of the Southern Coastal Plain and the
Judean Foothills

Rafael Y. Lewis, Daniel Varga and Avraham (Avi) Sasson
Editors

Ashkelon Academic College and Israel Antiquities Authority

2022

'Asqalān al-Jadīda: Egyptian Rule and the Settlement of Egyptians in the Vicinity of Ashkelon, 1831-1948

Avraham (Avi) Sasson and Roy Marom

Egyptian immigrants at the village level reflects a considerable heterogeneity, from full integration into the existing social system, to the establishment of separate, independent, 'Egyptian' clans, and the division of newly arrived 'Egyptian' families among the existing village clans.

Southern Palestine, as a transition zone for various kingdoms throughout the history of the Ancient Near East, constituted an open area across which migrants, armies and merchants moved on the international route between Egypt and Greater Syria. Two-way population movements between the southern parts of Palestine's coastal plain and Egypt have taken place since the dawn of history. Towards the end of the Ottoman period, new waves of emigration from the Delta region in Egypt to the south of the country occurred, due to wars, famine, epidemics, poverty and the threat of conscription.

The present article examines the influence of Egyptian rule in Palestine from 1831 to 1840 on the patterns of settlement around the town of Majdal Asqalān. The article first explores the Egyptian government's attempts to establish a garrison town called Asqalān al-Jadīda. Subsequently, using the villages of al-Majdal, Ḥamāma, al-Jōra and Isdūd as case studies, the article discusses the question 'To what extent, if any, did Egyptian rule in this region have a long-term influence on the demographic, economic and social levels?'

In answer to the above-noted question, we suggest that the Egyptian rule had a mixed effect on the social structures in the area. While the period of Egyptian rule is associated with the most significant of the many Egyptian (maṣrī) waves of immigration to Palestine, the Egyptian immigration to the south of the country was a long and protracted process that occurred in a number of independent waves under the influence of differing economic, political and social factors. Furthermore, the ethnographic sources point to the existence of Egyptian communities in the area for hundreds of years. Finally, the assimilation and integration patterns of

עסקלאן אל-ג'דידה: השלטון המצרי וההתיישבות המצרית באזור אשקלון 1831-1948

אברהם (אבי) ששון ורועי מרום

תקציר

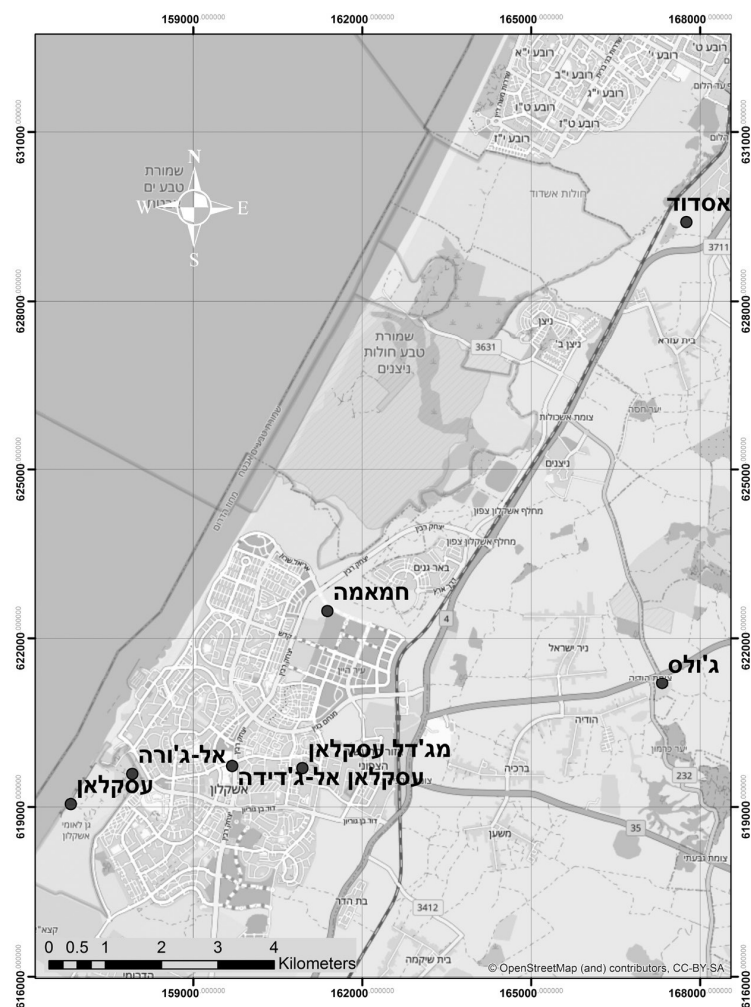
דרומה של ארץ-ישראל, ששימש אזור מעבר בין יבשות ובין ממלכות שונות לאורך ההיסטוריה של המזרח הקדום, היה מרחב פתוח שדרכו עברו מהגרים, צבאות וסוחרים לאורך הדרך הבין-לאומית בין מצרים לסוריה רבתי. לפיכך, משחר ההיסטוריה מתועדים מעברי אוכלוסין דו-כיווניים בין דרום מישור החוף למצרים. בשלהי התקופה העות'מאנית היו גלי-הגירה מאזור הדלתא במצרים לדרום הארץ עקב מלחמות, רעב, מגפות, עוני ומנוס מפני גיוס לצבא.

המחקר הנוכחי בוחן את השפעת השלטון המצרי בארץ-ישראל בין 1831-1840 על ההתיישבות בסביבות העיירה מג'דל-עסקלאן. המאמר דן לראשונה בניסיונו של השלטון המצרי לכוון עיר-מצב בשם "עסקלאן אל-ג'דידה". בהמשך לכך, דרך שימוש בכפרים אל-מג'דל, חמאמה, אל-ג'ורה ואסדוד כמקרי בוחן, נדרש המאמר לשאלה באיזו מידה, אם בכלל, ניכרת השפעה ארוכת טווח של תקופת השלטון המצרי באזור זה במישור הדמוגרפי, הכלכלי והחברתי. התשובה המוצעת על שאלה זו היא שהשלטון המצרי היה בעל השפעה מעורבת על מבני הכוח החברתיים במרחב. מוסכם שתקופת השלטון המצרי קשורה לגל ההגירה המצרית המשמעותי ביותר למרחב הארץ-ישראלי. עם זאת, ההגירה המצרית לדרום הארץ הייתה תהליך מתמשך שהתרחש בכמה גלים עצמאיים בהשפעת גורמים כלכליים, פוליטיים וחברתיים מגוונים. המקורות האתנוגרפיים מצביעים על קיומה של אוכלוסייה מצרית ותיקה ומבוססת במרחב זה מאות שנים. כמו כן, בולטת ההטרוגניות הרבה בדפוסי הקליטה וההשתלבות של המהגרים המצרים ברמת הכפר – בין השתלבות מלאה במערכת החברתית הקיימת, כינון חמולות עצמאיות או פיצול בין החמולות הקיימות.

מבוא

דרומה של ארץ-ישראל, ששימש אזור מעבר בין-יבשתי ובין ממלכות שונות לאורך ההיסטוריה של המזרח הקדום, היה מרחב פתוח שדרכו עברו מהגרים, צבאות וסוחרים לאורך הדרך הבין-לאומית בין מצרים לסוריה-רבת; דרך שבתקופה הממלוכית כונתה "דרך הדואר" – טריק אל-בְּרִיד, ובתקופה העות'מאנית כונתה "דרך הסולטאן" (אל-טריק אל-סֶלְטָאנִי). מעברי אוכלוסין דו-כיווניים בין דרום מישור החוף ומצרים מתועדים משחר ההיסטוריה. ביוגרפיות של חכמי דת מוסלמים שחיו ופעלו בתקופה הממלוכית והעות'מאנית מלמדים על הגירות לצורכי לימודים, מסחר ונישואין בין ערים כגון עסקלאן וקהיר (אבו רחמה 2006; אל-דבאע', 1, ב, 180-178). בשלהי התקופה העות'מאנית היו הגירות מאזור הדלתא במצרים לדרום הארץ עקב מלחמות, רעב, מגפות, עוני ומנוס מפני גיוס לצבא. בכלל זה, הכיבוש המצרי של ארץ-ישראל והשלטת שלטון מצרי ישיר בה בין 1840-1831 הוצדק כתגובה לברית פלאחים ממצרים לתחומי הארץ. תקופת השלטון המצרי נחשבת לאירוע מכונן מבחינת ההגירה המצרית לארץ, אך הגירה זו נמשכה גם בימי חפירת תעלת סואץ ולאחריה, במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה (Warren 1871).

המאמר בוחן את השפעת השלטון המצרי בארץ-ישראל בין 1840-1831 על ההתיישבות בסביבות העיירה מג'דל-עסקלאן (להלן בקיצור: אל-מג'דל, כיום שכונת מגדל באשקלון). כפי שנראה, השלטון המצרי ניסה לכוון עיר-מצב בשם "עסקלאן אל-ג'דידה", ניסיון שלמיטב ידיעתנו לא נדון עד כה במחקר. כמו כן, במרחב זה היו כמה כפרים בסדר גודל שונה, שהבולטים שבהם אל-מג'דל, חמאמה, אל-ג'ורה ואסדוד (איור 1).

איור 1: מפת איחור כלליה ליישובים הנזכרים במאמר (שרטוט: ר' מרום)

דרך התמקדות באוכלוסיית הקבע, נעשה שימוש בכפרים אלו כמקרי בוחן, לשם התמודדות עם השאלה באיזו מידה, אם בכלל, ניכרת השפעה ארוכת טווח של תקופת השלטון המצרי באזור זה במישור הדמוגרפי, הכלכלי והחברתי. דרך בחינת ההתיישבות המצרית בכפרים אלו ומידת השתלבות המצרים בהם מהכיבוש המצרי ועד הקמת מדינת ישראל, אנו מקווים לתרום לדיון בהשפעותיו של השלטון המצרי במישור החוף הדרומי בכלל.

התשובה שאנו מציעים במאמר זה על שאלה זו היא שהשלטון המצרי היה בעל השפעה מעורבת על תהליכי ההתיישבות במרחב. מוסכם במחקר, שתקופת השלטון המצרי קשורה לגל ההגירה המצרית המשמעותי ביותר למרחב הארץ-ישראלי. עם זאת, ההגירה המצרית לדרום הארץ הייתה תהליך מתמשך שהתרחש בכמה גלים עצמאיים בהשפעת גורמים כלכליים, פוליטיים וחברתיים מגוונים. המקורות שבידינו מצביעים על קיום אוכלוסייה מצרית ותיקה ומבוססת במרחב זה מאות שנים. כמו כן, בולטת ההטרונגיות הרבה בדפוסי הקליטה וההשתלבות של המהגרים המצרים ברמת הכפר.

במאמר מוסגר יודגש, שהגדרת המושג "מצריות" היא תלוית הקשר. אנחנו שוללים את השימוש בתיוג "מצרי" כתיאור מהותני של תכונות אינהרנטיות בפרטים ובקבוצות בחברה בזמן ובמרחב נתונים. במישור הסינכרוני, יש להבחין בין "מצריות" כשיוך נתינות פוליטית או מוצא גיאוגרפי, לבין ה"מצריות" כקטגוריית זהות חברתית. במישור הדיאכרוני, הזהות המצרית או התיוג החברתית המצרית התפתחו לאורך ציר הזמן דרך יחסי-הגומלין מול קבוצות חברתיות אחרות. כקטגוריית זהות חברתית המצריות מבוצעת ברמת הפרט, בית האב והקהילה, אל מול מבני כוח קיימים ברמה המקומית, שהיו דינמיים מטבעם, השתנו, התפתחו והתאימו את עצמם לנוכחות המצרית. הזהות המצרית יוחדה על ידי מבעים כגון להג, עיסוק, דפוסי נישואין אנדוגמיים או מנהגים המסמלים את חברי/ות הקהילה כקבוצה זרה לחברה הסובבת, כגון הטלת מום באיברי המין הנשיים (המכונה בטעות "מילת נשים", Female Genital Mutilation; חסונה 2002: 379).

מצב המחקר

תקופת השלטון המצרי נחקרה לא מעט בהיבטיה הצבאיים והדמוגרפיים, אך לא דווקא בהתייחס למרחב הכפרי. ההיסטוריון צבי קרגילה עסק במצבו

של היישוב היהודי בתקופת השלטון המצרי בהתבסס על מקורות היסטוריים של הקהילות היהודיות (קרגילה 1990). הגיאוגרף דוד גרוסמן דן בהשפעותיו הדמוגרפיות והגיאוגרפיות של השלטון המצרי בראייה כלל-ארצית, בד בבד עם בחינת השפעתו רבת-המימדים על נופה התרבותי של הארץ (גרוסמן 2004; גרוסמן 2014). עמיתיו הגיאוגרפיים רות קרק, אביב אופנהיים וארנון גולן, בחנו את תרומת המצרים להתפתחות המערך החקלאי של "סכנאת" (שיכוני פועלי-כפיים בחקלאות), בזיקה לפרדסנות בעורף היישובי של יפו (קרק 1984: 14-19; קרק ואופנהיים 2015; גולן 2016: 52-54; יהב 2018: 9, 74, 112). במישור ההיסטוריוגרפי, שב לאחרונה חוקר ארץ-ישראל יהושע בן-אריה לדון במקומו של השלטון המצרי בהגדרת תקופת העת החדשה (בן-אריה 2018: 15-19). חוקר התרבות החומרית אבי ששון עסק בהשפעותיו של השלטון המצרי בהקשרים של התפתחות ההתיישבות בדרום מישור החוף בשלהי התקופה העות'מאנית, בהקשריה הדמוגרפיים, הכלכליים והטכנולוגיים (ששון 2002: 99, 103; 2019: 106-105; 2017: 215-216; Sasson 1984, 988, 2019). ואילו רועי מרום דן בהתיישבות המצרים במרחב הירקון במאמרו על תולדות הכפר מלבס לפני הקמת פתח תקווה (מרום 2020ב).

ספרות המחקר הערבית מוגבלת ברובה לדיונים בתולדות הכפרים שבאזור, וכותביה מיעוטו לעסוק בהשפעתו הישירה של השלטון המצרי על המרחב ותושביו. באנציקלופדיה הגיאוגרפית רחבת היריעה "בלאדנא פלסטיין" (ארצנו פלסטיין) מאת המחנך מצטפא מראד אל-דבאע', מצוי סיכום טוב של תולדות עסקלאן וסביבותיה בתקופות האסלאמיות, וכן מעט מידע נוסף על תולדות כפרי האזור ומוצא יושביהם (אל-דבאע' 1991). תולדות עזה והיוחסין של תושביה נדונו בספר המונומנטלי "אתחאף אל-אעזה פי תאריח' ע'זה" מאת עת'מאן מצטפא אל-טבאע', שנכתב בשנות ה-40 של המאה העשרים, אך זכה לראות אור רק בסוף המאה (אל-טבאע' 1999). שריף כנאענה ורשאד אל-מדני חיברו ספר על מג'דל עסקלאן כחלק מסדרת מחקרים שנכתבו על הכפרים הפלסטיניים ההרוסים באוניברסיטת ביר-זית (כנאענה ואל-מדני 1986). אברהים ח'ליל חסונה חיבר ספר עב-כרס על הכפר חמאמה, ובמסגרתו הוא דן במוצא המשפחות המצריות שבכפר והזכיר את מנהגייהן המיוחדים כגון "מילת נשים" (חסונה 2002). הנוכחות המצרית נזכרת גם בחיבור רב-ערך שכתב אחמד חסן ג'ודה על כפרו אסדוד (ג'ודה 2015) ובעבודת תזה שכתב ח'אלד סעיד יאסין על תולדות הכפר אל-ג'זרה

בתקופת המנדט הבריטי באוניברסיטה האסלאמית בעזה (יאסין 2015).

המקורות לחקר הכפר הערבי בסביבות אשקלון ומגבלותיהם

מאמר זה הוא פרי מחקר גיאוגרפי-היסטורי מתמשך, המשלב מקורות היסטוריים ומחקר שדה עם "ידע מקומי" שעולה מעבודת מחקר אתנוגרפית בקרב תושבי האזור בעבר וצאצאיהם. ברובד המקורות הוא מתבסס על תיעוד חזותי-קרטוגרפי (כגון מפות ותצלומים היסטוריים), על המשארים הפיזיים (רליקטים) ועל עדויות בעל-פה לשם הבנת דפוסי ההתיישבות של החברה הערבית. אחת הבעיות הבולטות בחקר אזור דרום הארץ הוא מיעוט המקורות הראשוניים ששרדו מיישובי האזור וכן המחסור בתיאורים נרטיביים של נוסעים וחוקרים בני התקופה. כידוע, זה עשרות שנים מקובל לראות בסג'לאת, מרשמי בית-הדין השרעי, את אחד המקורות החשובים ביותר להכרת ההיסטוריה החברתית והיישובית של הארץ (יזבק 1993; Doumani 1985). עם זאת, סדרת הסג'לאת של עזה, שעוסקת במרחב אשקלון, הושמדה כליל בהפגזות הבריטים במלחמת העולם הראשונה (למעט כרך אחד שהתגלה בדמשק ונדון בספרו של עבד אל-כרים ראפק (ראפק 1980).

במישור המוניציפלי, הארכיון העירוני של מג'דל העות'מאנית והמנדטורית לא שרד את מלחמת העצמאות, ואף כיום אין ארכיון היסטורי מסודר לתולדות העיר. מרבית החומר שהשתמר בארכיון המדינה נושא אופי בירוקרטי-פיסקלי כגון ספרי מיסוי, מרשמי טאבו ותקנות מקומיות. יתר על כן, אנו עוסקים בתקופה שבה המקורות ההיסטוריים הזמינים לחוקרים על אודותיה כתובים בעיקר בשפות המקומיות – ערבית ותורכית-עות'מאנית – והם אינם נגישים לחוקרים רבים בשל העדר בקיאות לשונית. חוסר ההתייחסות למידע יקר הערך המצוי במקורות אלו וההתבססות המסורתית על מקורות אירופיים זרים או על שרידים דוממים, שאינם תחליף ראוי למקורות המקומיים, מובילים יחדיו להבנה חלקית ומוטה של המציאות ההיסטורית בתקופה ובמרחב הנדונים.

עקב חולשתם של המקורות החיצוניים והשרידים הדוממים, ישנה חשיבות מיוחדת לזיכרון החי של תושבים שגרו ופעלו באזור בתקופת המנדט הבריטי ולרשותנו עומד קורפוס לא אכזב של עדויות שתיעד מרום בעבודתו. נקדים ונאמר, שאף תיעוד זה אינו חף מבעיות מתודולוגיות. בראש ובראשונה, העלאת

תיעוד בעל-פה על הכתב היא מתודולוגיה פרשנית שיסודה בהווה, והיא אינה עדות היסטורית ישירה. טענות בדבר העדר אובייקטיביות, אנכרוניזם, הסובייקטיביות של המספר והמתעד וההטיות העכשוויות המגולמות בתיעוד זה שימשו היסטוריונים פוזיטיביסטיים כהצדקה לשלילת השימוש בתיעוד בעל-פה כראיה היסטורית (Hoffman 1974; Hoffman and Lummis 1981; Hoffman 1944). עם זאת, הסוציולוגים הבריטים פיטר תומפסון (Thompson) וג'ונה בורנט (Bornat) הראו, שניתן לפצות על מרבית המגרעות האלה על ידי השוואת הנרטיבים ומציאת נקודות הסכמה בינם לבין עדויות חיצוניות (Thompson and Bornat 2017: 1-70).

תיעוד זה נתפס בידי היסטוריונים פלסטינים כחינוי לכתיבה על החברה הערבית בארץ. לנוכח המחסור במקורות ראשוניים בכתב (עאדל 2006). איננו הראשונים שמשתמשים בהרחבה בתיעוד בעל-פה במחקר גיאוגרפי-היסטורי, וכבר עשו זאת לפנינו מי שהביאו את חקר המרחב הכפרי הערבי לבגרותו במדינת ישראל. בפתח ספרו על הכפר הערבי ובנותיו, המסכם 20 שנות מחקר על אודות ההתיישבות הערבית הכפרית, הביע דוד גרוסמן את דעתו, שלפיה "שאלות ישירות במסגרת ראיונות עם מוח'תארים וזקני כפרים סייעו רבות לזיהוי אתרים וסיפקו את המידע החשוב ביותר המובא בספר זה. הניסיון שנרכש בעבודת השדה הוכיח שהמידע המבוסס על מקורות שבעל-פה הוא אמין למדי, כשהוא מתייחס לציון גיאוגרפי או למקורות האוכלוסייה" (גרוסמן 1994: 14; 2004: 63). אנו מקבלים את דעתם של גרוסמן ויתר תומכי השימוש בהיסטוריה בעל-פה, במודעות מלאה למגבלותו כמקור היסטורי, דווקא לנוכח תרומתו הרבה כמקור חסר-תחליף שמאפשר להתחקות אחר תופעות והיבטים שלא זכו לתיעוד במקורות ההיסטוריים הכתובים (Thompson and Bornat 2017: 188-265).

בדור האחרון רואים אור ספרים על רבים מהיישובים הערביים שהתקיימו ועודם קיימים בתחומי ארץ-ישראל. כסוגה ספרותית, ספרי הכפרים הם בעלי אופי הטרוגני, החל בזיכרונות ילדות, עבור בתיעוד פולקלוריסטי וכלה במחקרים מדעיים רציניים, בהתאם לרמת השכלתם וזיקתם של כותביהם למושא מחקרם. בדרך כלל ספרות זו כתובה ערבית, וכמעט לא נעשה בה שימוש יסודי לשם חקר הגיאוגרפיה ההיסטורית של המרחב הכפרי במחקר המודרני (Slyomovics 1994; Rochelle 2011). עם זאת, בעשותנו שימוש בעדויות שמספקים ספרים אלו, עלינו להביא בחשבון את ההקשר הפוליטי

והאידיאולוגי שבמסגרתו הם נכתבו: ספרים אלו נכתבים, בראש ובראשונה, ככתב הגנה על זכות השיבה, בראש מעייניהם אורחות החיים, הרכוש והמרחב שנחרב במלחמת 1948 (מרום 2020: 118-120). לפיכך, עבודות אלו דורשות עיון ביקורתי ומשווה כדי שיתאפשר להפיק מהן מידע היסטורי אמין.

לצד התיעוד המקומי בשפה הערבית, התיעוד בעל-פה וספרי הכפרים, נעשה שימוש בעדויות שהותירו בידינו נוסעים ותיירים שפקדו את האזור הזה במאה התשע-עשרה. אמנם בודדים הם החוקרים שהרחיבו להעלות על הכתב את מראה עיניהם ותוצאות מסעותיהם, כגון הארכאולוג והתיאולוג הצרפתי ויקטור גרן (Guérin), והנוסע הסקוטי ג'ון קניגהאם גייקה (גרן 1982: 98; 122: Geikie 1887). רבים מהם כלל לא טרחו לסור מהדרך הראשית ולבקר ביישובי האזור, כפי שלעיתים נהגו באזורים אחרים, ובמקרה הטוב תיארו אותם אגב אורחא, ללא ירידה לפרטים בנוגע לאופי היישובים ואוכלוסייתם. אחדים מבכירי הנוסעים, כגון אדוארד רובינסון (Robinson), שהקיפו לסקור ולבקר באתרים המרכזיים של ארץ-ישראל, חלפו על פני מג'דל וחורבות אשקלון בלי לבקר בהן (Robinson 1856: 35).

לבסוף, משארים (רליקטים) פיזיים מספקים בידינו עדות ישירה וחשובה למאפייניה של ההתיישבות בדורות עבר. עבודת השדה הענפה שעשה ששון באזור אשקלון בעשרות השנים האחרונות, בסיוע מפות היסטוריות ותצלומי אוויר, יצרה מסד מחקרי איתן להבנת הנוף התרבותי והמערך היישובי באזור אשקלון בדורות עברו (Sasson 2019). תיעוד זה מספק עדות חסרת תחליף להכרת תצורות נוף ומבנים שנהרסו מאז, לדוגמה, בכל הקשור לשרידי "עסקלאן אל-ג'דידה".

הגירות לארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית

במאה התשע-עשרה ועד שנת 1918 הייתה ארץ-ישראל חלק בלתי נפרד מהאימפריה העות'מאנית. בתקופה זו ידעה הארץ כמה גלי הגירה של אוכלוסיות מאזורים שונים בתוך ומחוץ לאימפריה העות'מאנית, כגון הקווקז (צ'רקסים), הבלקן (בוסנים), צפון אפריקה (מוג'רבים), סוריה (חוראנים) ועמק הנילוס (מצרים, סודנים ואוכלוסיות גילוטיות שונות) (לש ושילר 2014; עבאסי 2014; שילר ויפה 2014). באזור פלשת התיישבה אוכלוסייה שמקורה בחג'אז וכן בדוויים, ובעיקר פלאחים ממצרים. גל ההגירה המשמעותי ביותר

היה ממצרים. ההגירה ההמונית ממצרים החלה כבר במאה השמונה-עשרה. קונסטנטין וולני (Constantin Volney) מוסר שבשנים 1783-1786 שרר רעב כבד במצרים, שנלוו לו מגפות ותמותה רבה. וולני העריך שאוכלוסיית מצרים פחתה בכשישית באותה התקופה. לדבריו האזור שבין חאן-יונס ליפו התאכלס בפליטים ממצרים (Volney 1787: 193-194).

כאמור, גל ההגירה החשוב ביותר ממצרים התרחש בתקופת שלטונו של מוחמד עלי פאשה בשנים 1830-1841, והוא הורכב מפלאחים שברחו ממצרים עקב עול המיסים הכבד או אנשי צבא שנותרו מאחור במהלך הנסיגה החפוזה מבלאד אל-שאם (סוריה רבתי). מרבית המתיישבים ממצרים קבעו את מושבם בסביבות עזה (גרוסמן 1994: 67; 2004: 54-55). גודל האוכלוסייה המצרית שנשארה בארץ אינו ידוע לאשורו. גרוסמן אומד את מספר המצרים שנשארו בארץ בין 20 לכ-60 אלף נפשות. לפי הערכה גסה זו, כ-10,000 מצרים התיישבו בכמאה כפרים ברחבי הארץ (גרוסמן 2004: 60-62). יהושע בן-אריה העריך שבראשית המאה התשע-עשרה מנתה אוכלוסיית הארץ כ-250,000 נפשות, ולפיכך יש מקום לשער שהאוכלוסייה המצרית היוותה לא פחות מ-10 אחוזים מאוכלוסיית הארץ בכללה (בן-אריה 1990: 77). לזה יש להוסיף, כמובן, הגירה שנמשכה לאחר השלטון המצרי וירידות מזדמנות מארץ-ישראל מצרימה. במישור הגיאוגרפי עמד גרוסמן על תרומת המצרים לעיבוי ההתיישבות הכפרית באזור עמק בית שאן, חוף הכרמל, עירון, השרון, עמק לוד, מישור החוף הדרומי וצפון הנגב (גרוסמן 1994: 277-279). את תהליכי הגידול הדמוגרפי במרחב נמחיש להלן בניתוח של כמה יישובים.

ההתיישבות בסביבת אשקלון בתקופה העות'מאנית

במאה התשע-עשרה שימשה עזה מרכז מינהלי לכברת המישור שהשתרעה מדרום לרמלה ועד בואכה לרפיח בדרום, בין חוף הים במערב ומורדות ההרים וסביבות פלוגות (אל-פאלוג'ה) במזרח. אזור זה כונה בערבית ארץ עזה ("בלאד ע'זה"). החלוקת האדמיניסטרטיבית של בלאד ע'זה השתנו חדשות לבקרים. לדוגמה, במפקד העות'מאני שנערך בשנת 1288 להגירה (1871 לספירה) כללה "בלאד ע'זה" 55 כפרים ועיירות ששויכו לנפות אל-מג'דל, עזה וח'אן יונס (גרוסמן 2004: 238-240). בעקבות רפורמות התמימא צורפה בלאד ע'זה למחוז האוטונומי של ירושלים (מתצרפית

עיירת גבול בין הח'ליפות העבאסית לבין האח'שדים והטולונים במצרים, ומאוחר יותר בין הצלבנים לבין הפאטמים במצרים. כמו כן, היה לה נופך של קדושה דתית (ענאבסה 2004; אבו רחמה 2006).

הבחירה במיקום החדש של עסקלאן אל-ג'דידה נעשתה גם מסיבה פרגמטית: הזמינות של אבני בניין בחורבות עסקלאן העתיקה (ששון תשס"ח: 106-107). דיוויד רוברטס (David Roberts), שסייר בארץ-ישראל בסוף שנות ה-30, תיאר את חשיפתם של ממצאים ארכאולוגיים באשקלון בעקבות תוכניתו של אברהם פאשה להקים את המחנה הצבאי, אך לא פירט מה עלה בגורלם (Roberts 1842: 132). עם זאת, דומה כי בצוק העיתים לא היה די באבנים אלו, והשלטונות המצריים אספו אבנים מחורבות בסביבה עד בואכה עזה, לשם הבנייה. רבי יהוסף שווארץ (1804-1865), שעלה ארצה מבוואריה בשנת 1833 והתיישב ביישוב הישן בירושלים, מוסר כי אברהם פאשה לא מחל על אתרי קודש יהודיים בעזה (חרף תדמיתו כמגן עליהם). לדידו, אבני בית הכנסת הנטוש של קהילת יהודי עזה נלקחו לצורכי הבנייה של אברהם פאשה:

עזה [...] מבני עמנו לא נמצאים בה כעת, אכן עד שנת תקנ"ט (1799) היה שם ישוב, כי בשנה ההיא בא חיל צרפת עם נאפאלעאן באנאפארטע [נפוליון בונפרטה – המחברים] לארץ כשעברו ממצרים לא"י דרך עזה, והיה עת צרה ליהודים יושבי עזה ויברחו הרבה מהם. ומאז היה הלך וחסור קיבוץ בני עמנו עד שבשנת תקע"א (1811) לא נשאר אף אחד שם כי הלכו לחברון ולירושלים ובית הכנסת נשאר חרב ושמש. ואברהם פאשה לקח אבניה לבנות [את] מבצר אשקלון [...] (שווארץ תר"ס: קמב).

בשיאו, ערב הנסיגה המצרית, הורכב כוח המשלוח המצרי מ-12 גדודי פרשים, 4 גדודי ארטילריה ו-3 גדודי חיל רגלים. בעסקלאן החדשה הוצבו כ-800 חיילים, בהשוואה ל-4,000 חיילים שהוצבו בעכו ו-1,400 חיילים אחרים שנפרסו בסביבות עזה, יפו וחיפה (Grande-Bretagne 1841: 45). לחץ המעצמות ומתקפה עות'מאנית מחודשת אילצו את אברהם פאשה לעזוב את סוריה רבתי בתמורה ל"פרמאן הירושה", שהכיר בזכותו של מוחמד פאשה להוריש את משרת מושל מצרים לבניו עד עולם. כדי לזרז את הנסיגה המצרית הפציצו ספינות בריטיות את ערי החוף והנחיתו כוחות צבאיים. ב-15 בינואר 1841 נתקל כוח פרשים בריטי בחיל המצב המצרי באל-מג'דל. לאחר קרב קצר שניטש ביניהם, נאלצו המצרים לסגת מצרימה,

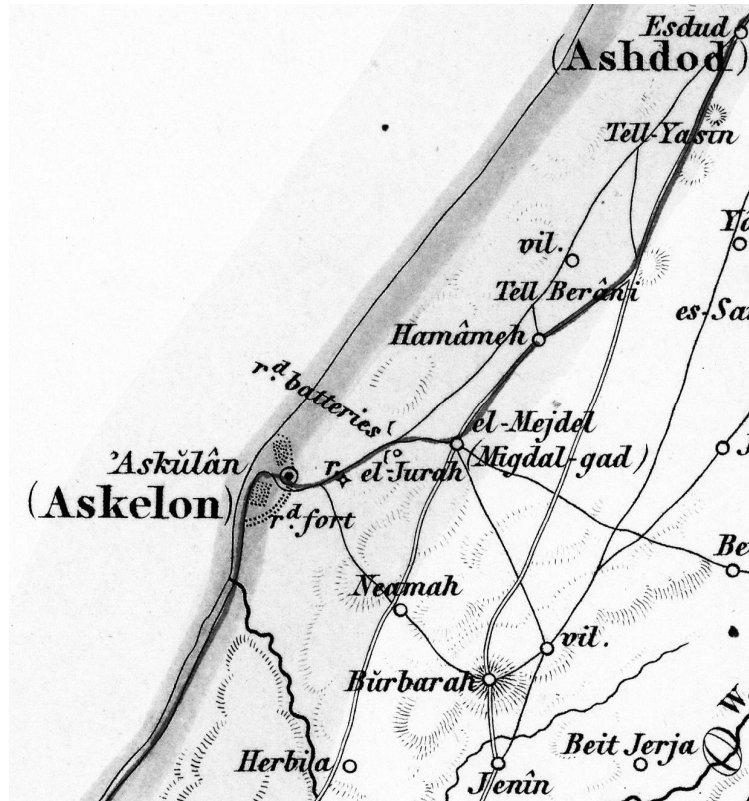
אל-קדם אל-שריף). מבחינה דתית, האוכלוסייה הכפרית בדרום מישור החוף הייתה מוסלמית סונית. רק בשלהי המאה התשע-עשרה החלו נוצרים גרמנים להשקיע ביוזמות כלכליות במרחב הכפרי, בעיקר ביישובים גדולים, ופעלו בהקמת טחנות קמח ופיתוח פרדסים (גולסט וששון 2020: 358-360).

במאה השמונה-עשרה ובמאה התשע-עשרה שלטו בדרום מישור החוף שבטים בדווים גדולים, שהחשובים שבהם היו הג'בראת (חבל הבשור), ואל-וחידאת (אזורים שונים בדרום הארץ וסביבות ח'אן יונס). השבטים גבו דמי חסות מהאוכלוסייה הכפרית, פגעו בחקלאות עם מקנם וצאנם והובילו לנטישת כפרים רבים. לעומת זאת, תהליכי שיקום היישובים בדרום מישור החוף התרחשו מקצתם ביוזמת השלטונות. לדוגמה, בראשית המאה התשע-עשרה יושב הכפר אל-ג'יה (מושב גיאה) ביוזמת מחמד אע'א אבו נבות, מושל יפו ועזה (גרוסמן 1994: 158). שליט זה השתמש באבני בנייה מחורבות אשקלון הקדומה לשיקומה של יפו לאחר פלישת נפוליאון (קרן 1984: 43).

הניסיון להקמת עיר מצב בעסקלאן אל-ג'דידה

אחת הפרשות הנשכחות הקשורות לשלטון המצרי בדרום הארץ היא הניסיון הכושל של אברהם פאשה לייסד עיר-מצב חדשה סמוך למג'דל כמוצב צבאי שיגן על עורף השלטון המצרי בארץ-ישראל נגד התקפות מכיוון הים (Van de Velde 1854: 178). דיונו הבא ממחיש את ערך המתודולוגיה המשלבת בין מקורות מקומיים ומערביים להשלמת התמונה ההיסטורית, שכן לפרשה זו אין זכר במקורות ערביים, ככל שעלה בידינו לברר.

כחלק מהרפורמות הצבאיות והמינהליות שלו בדרום הארץ, החליט אברהם פאשה להקים עיר מצב חדשה. אברהם פאשה בחר באתר בין אל-מג'דל לעסקלאן העתיקה וקרא לו, לפי גרן, "עסקלאן אל-ג'דידה" (גרן 1982: 98). להבנתנו, הבחירה בשם זה אינה מקרית, והיא משדרת טענה להמשכיות היסטורית ומתבססת על חשיבותה ההיסטורית של עסקלאן כצומת מסחר ועיר מצב אסטרטגית על אם הדרך בין ארץ-ישראל למצרים. בתקופה האסלאמית הקדומה וגם בתקופה הפאטמית נחשבה עסקלאן לשערה הדרומי של סוריה רבתי (בלאד אל-שאם) והיה בה מוצב צבאי ימי חשוב (ת'ער, רבאט) לשמירת חופי הארץ מפני התקפות הביזנטים בים. עסקלאן הייתה

איור 2: קטע ממפת ון דה ולדה, 1858, ובה סימון שרידי ביצורי אברהים פאשה
(Van de Velde 1858)

באותה תקופה סקר גם שווארץ את האזור וכתב ש"בזמן ממשלת אברהים פאשה החלו לבנות בו מבצר ומגדל אכן לא נגמר הבית" (שווארץ תר"ס: קמג). ויקטור גרן (Victor Guérin), שביקר באזור כמה פעמים ולראשונה בשנת 1854, תיאר בהרחבה, יחסית, את השרידים מאותו המחנה:

"[...] באר נהדרת, רחבה ועמוקה, בנוייה מאבני גזית מעוצבות היטב ומעליה

בהפסיקם את הקמת "עסקלאן אל-ג'דידה" (Grande-Bretagne 1841: 269). השלטונות העות'מאניים, שחזרו לאזור בחסות בריטית, לא מצאו עניין מיוחד ביוזמתו של אברהים פאשה ונטשו את המיזם על כל היומרות המינהליות והביטחוניות שהיו מגולמות בבנייתו. אם לא די בכך, הביקוש הגובר לחומרי בנייה לשם הקמת בתים למהגרים החדשים לאל-מג'דל וכפריה הוביל באופן אירוני להאצת פירוקם של המבנים שכבר הוקמו.

מן הראוי לשאול, אילו תשתיות הספיקו הכוחות המצריים להקים במקום? תשובה חלקית לכך ניתן לקבל מעדויות הנוסעים שביקרו באתר בעשורים הבאים ובממצאי סקר שטח שערך ששון במקום: ביצורי עפר, קסרקטין, מגדל ובאר כמקור מים ליושבי המעוז. החוקר ההולנדי קרל ויליאם וון דה ולדה (Van de Velde), שביקר בארץ בשנים 1851-1852, ציין שאברהים הקים סוללות עפר להגנה (batteries) לאורך הדרכים באזור. הוא מסכם את הפרשייה ומציין שבימיו – עשור שנים בלבד לאחר תום השלטון המצרי – נותרו מעסקלאן אל-ג'דידה רק חורבות:

[...] אברהים פאשה שלא נסתרה ממנו חשיבותה של מג'דל, יום בניית סוללה כבדה על הדרך אליה כדי להדוף כל מתקפה הצפויה לבוא מהים. מורה הדרך שלי, עלי, שהיה נוכח במקום באותה עת, סיפר שהסוללה נבנתה מאבנים מהריסות אשקלון. בזכות התערבותם של האירופאים גרשו את המצביא המצרי מפלשתינה, ואילו הערבים שרוסנו מאד על ידי אברהים, היססו מלהרוס את הסוללה שטרם הושלמה ואספו את האבנים למקום אחד, לא נותר כלום פרט להריסות מבצרו [...] (van de Velde 1854: 178).

חוקר זה הוא היחיד שטרח לסמן את האתר החרב על מפתו, שבה מסומנות סוללות עפר בצורת האות ח' שפניהן מערבה משני צידי הדרך המובילה ממג'דל לחוף הים, ולידן הכיתוב "סוללות הרוסות": (Van de Velde 1854: 178). batteries (איור 2). ככל הנראה, אברהים פאשה ביקש להקים קו ביצורים ראשוני לאורך קו רכס הכורכר השני של העיר אשקלון ("רכס אפרידר"). רכס זה, שבשיאו מתרומם לגובה 67 מ' מעל פני הים, מרוחק כק"מ אחד מקו החוף ומהווה קו יעיל לשליטה, להגנה ולתצפית על חוף אשקלון. עם זאת, לא ברור אילו מבנים אחרים הספיקו הכוחות המצריים להקים בתחומי המוצב, להוציא הבאר.

השלטונות העות'מאניים; 46: Wilson 1882). בתכנונה הפיזי, אל-מג'דל בתקופה העות'מאנית המשיכה את מיתאר היישוב בתקופה הממלוכית: את העיירה חצה מצפון לדרום רחוב מרכזי ארוך (רחוב הרצל כיום), שממנו הסתעפו כמה רחובות קטנים (כיום רחובות צה"ל והעבודה) (איורים 4-5). סביב הכיכר המרכזית נבנו מוסדות הציבור המרכזיים, ואילו בשולי השטח המיושב נבנו המוסדות הכלכליים. העיר שימשה שוק חקלאי חשוב לכפרי האזור ומרכז ייצור חשוב לאריגים ומחצלות מסוגים שונים (כנאענה ואל-מדני 1986) (איור 6).

איור 3: שרידי אחר עסקלאן אל-ג'דידה, מבט מצפון-מערב (צילום: א' ששון 2018)

ביתן נאה מקורה בכיפה ומפולש לארבע רוחות השמים [...] מסביב לבאר הזאת היו בורות מים עצומים [...] מרובע גדול ובמרכזו הבאר. הם היו כמעט שלמים ב-1854, כשסקרטים לראשונה; אבל מאז החריבו למחצה תושבי אל-מג'דל כדי להשתמש באבני הבניין" (גרן 1982: 98).

המדריך האנגלי של מורי (Murray 1875) מתאר את מה ששרד מעסקלאן אל-ג'דידה בימיו:

בקרבת העיירה מג'דל שרידי קסרקטין [...] חדרים מקומרים גדולים, שברי קירות ויסודות. כמעט מכוסה בחולות הנודדים, וחדרי נטושים ועזובים (Murray 1875: 278).

השנים החולפות דנו את שרידי עסקלאן אל-ג'דידה לכליה. על-פי תוואי מסלולם של חוקרי המערב באזור, וכן על-פי ניתוח כרטוגרפי וטופוגרפי, עולה שמדובר באמצע הדרך ההיסטורית בין אל-מג'דל לאל-ג'זרה, (כיום רחוב אלי כהן). אכן, בנקודה זו (צומת הרחובות אלי כהן ויצחק רבין) איתרנו את חורבות האתר, שבהם עדיין ניכרים שרידי באר וכמה מבנים, המכונים "באר אברהמים" או "פרדס עמיצור" (איור 3; ששון וסובול 2012: 65; Sasson 2017: 999).

לסיום, נציין כי הקמתה של עסקלאן אל-ג'דידה כבשה את דמיונם של בני התקופה. כך, יהוסף שווארץ ניסה לזהות באתרה של עסקלאן אל-ג'דידה את היישוב הקדום "חדשה", המוזכר במקורות היהודיים (בבלי, עירובין מו ב; מכבים א, ז) בהסתמך על המצלול ועל השימוש במונח "חדשה" לציון עסקלאן אל-ג'דידה גם בערבית. כתימוכין הזכיר שווארץ את "ג'זרה אלחדאש" (ג'זרה אל-חדית'ה, ג'זרה החדשה), בערבבו בין עיר-המצב לבין הכפר אל-ג'זרה, שהתקיים בפאתיה הצפוניים-מזרחיים של חורבות אשקלון (שווארץ תר"ס: קכג).

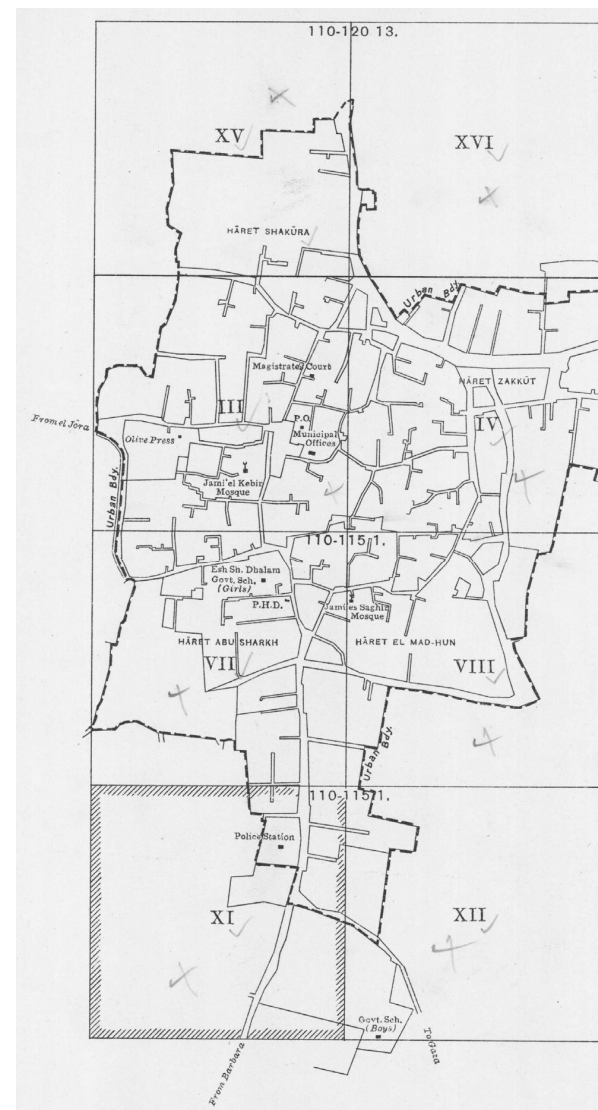
עם החרבתה של עסקלאן (אשקלון העתיקה) בידי הסולטן אל-ט'אהר ביברס, בשנת 1270 לספירה, עבר מרכז ההתיישבות באזור אשקלון מזרחה, לעבר העיירה אל-מג'דל, שפותחה על ידי השלטון הממלוכי החדש כעיירת מסחר על דרך הדואר בעשור שלאחר הריסת עסקלאן. בראשית התקופה העות'מאנית הוקדש רבע מהכנסות המס מאל-מג'דל למסגד כיפת הסלע ולמסגד מערת המכפלה (Heyd: 1960 145-146). בשלהי המאה התשע-עשרה הייתה אל-מג'דל מרכז מינהלי ומקום מושב לקאימקאם (מושל-נפה מטעם

איור 5: תצלום אוויר של מג'דל משנת 1947 (אוסף הלל בירגר, באדיבות יד יצחק בן-צבי)

אל-מג'דל

האוכלוסייה המצרית הוותיקה באל-מג'דל נחשבה לחלק אינטגרלי מהמרקם החברתי של העיירה עוד מהתקופה הממלוכית. כמה מהמשפחות המצריות באל-מג'דל טוענות שמוצאן מן עסקלאן הקדומה לפני חורבנה; טענה שמעידה על המשכיות היסטורית בקשרים שבין אזור אשקלון למצרים או על ניסיון להקנות לישיבתם באזור אשקלון צביון של קדמות, במודעות לקשרים היסטוריים אלו ("שכונות אל-מג'דל" 2013). המסורת המקומית מספקת בידינו דוגמאות להגירות חוזרות ונשנות למצרים, שהובילו לכינון קשרי משפחה בה. לדוגמה, אחד מששת רובעי העיר נוסד על ידי משפחת אבו שַׁח', אבותיה גרו בעיר קְלִיב ובמדבר המזרחי שבמצרים. בתחילה היגרה משפחת אבו שַׁח' לכפר אל-טאהריה בדרום הר חברון. לאחר מכן ירדו בניה לאל-מג'דל והתפרנסו למחייתם בחקלאות, במסחר ובתעשייה קלה, ואחדים מבניה אף זכו לכהן כמוכתרי שכונות וחברי עירייה (כנאענה ואל-מדני 1986: 26). המסורת גורסת כי לאחר חורבן עסקלאן התיישבו כמה מבני משפחת

איור 4: מפת מג'דל בשנת 1931 (AL MAJDAL INDEX Map, 1931) (ארכיון המדינה)

אל-מג'דל" (2013). לפי שריף כנאענה ורשאד אל-מדני, משפחת אל-הנדי התיישבה באל-מג'דל בימי מחמד עלי פאשה (כנאענה ואל-מדני 1986: 22). בהתבסס על עיון במקורותיהם, עולה כי שני המחברים בלבדו בין "עלי בכ" לבין "מחמד-עלי פאשה", ויש להעדיף את הגרסה המקדימה את מועד הגעתה של משפחת אל-הנדי לאל-מג'דל למחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה. בניגוד למשפחות המצריות הוותיקות בעיירה, המשפחות המצריות שנקלטו בה במאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים התיישבו ברבעים הקיימים, ולא כוננו "רובע" בפני עצמן. המשפחות עסקו במסחר, בתעשיית האריגים ובחקלאות. המהגרים ממצרים השתלבו במינהל המקומי ובשווקים, בד בבד עם ניצול קשרי המשפחה שלהם בארץ מוצאם כדי לייצא את תנובות אדמת אל-מג'דל ותוצרת בתי האריגה שלה דרומה לאזור הדלתא.

אל-ח'טיב באל-מג'דל, ואילו אחרים ירדו מצרימה. בתקופת המנדט נתפסה משפחת אל-ח'טיב המקומית כאחת המשפחות המיוחסות בעיירה (להבדיל ממשפחת אל-ח'טיב הירושלמית, שהתיישבה בה בראשית המאה העשרים; כנאענה ואל-מדני 1986: 58). משפחה שלישית ממוצא מצרי היא משפחת אל-עוצ'י, צאצאיו של השיח' עוז' אל-צע'יר, שמבנה הקבר המיוחס לו ניצב עד היום לחוף ימה של אשקלון (ששון 2020; ע'זי 1979: 287; כנאענה ואל-מדני 1986: 76; אל-טבאע 1999: 404).

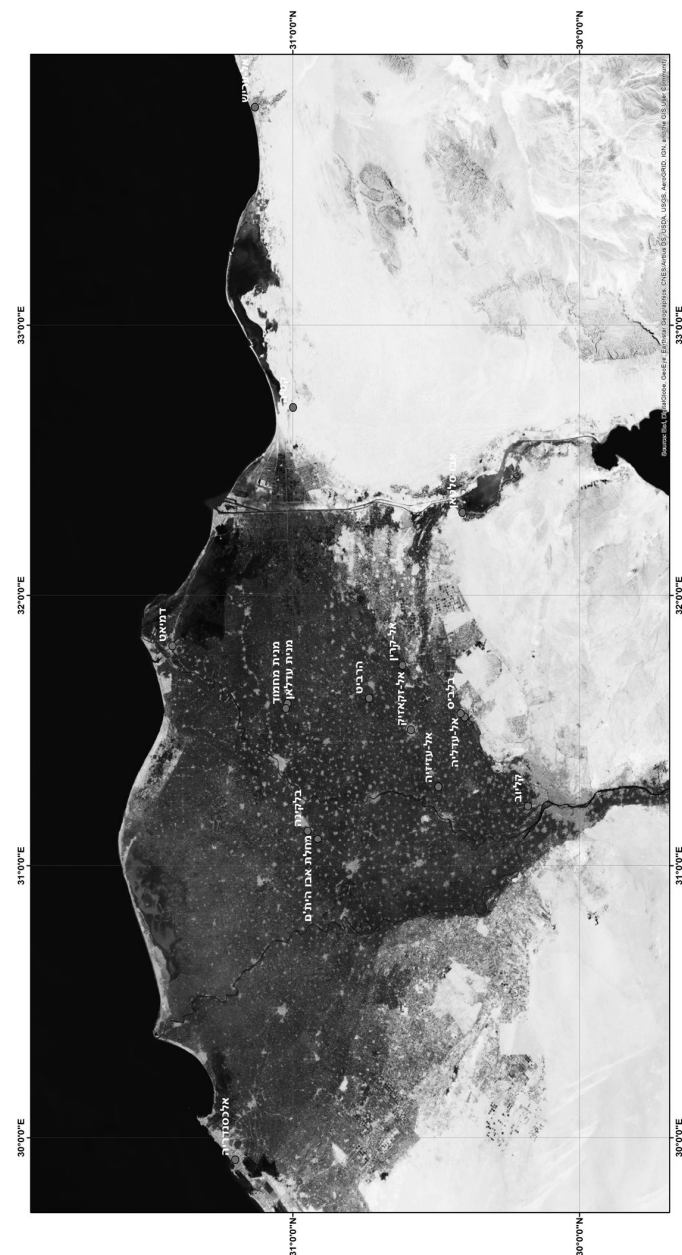
איור 6: הכיכר המרכזית באל-מג'דל בתקופת המנדט (באדיבות ספריית הקונגרס האמריקאי)

במאה השמונה-עשרה, עימותים בין השליטים המקומיים בארץ ובמצרים הובילו להגירות ממצרים לאל-מג'דל. בין 1770-1776 לספירה נפגעה העיירה במאבקים בין בניו של אל-ט'אהר אל-עמר, המושל עלי בכ אל-כביר וסגנו מחמד אבו אל-ד'הב (צאלחה 1999: 47). ככל הנראה, בתקופה זו התיישבו באל-מג'דל בני משפחת אל-הנדי, פליטים מערביי אל-הנאדי אשר מרדו בעלי בכ ונאלצו להגר מהמדבר המזרחי במצרים לארץ-ישראל (איור 7). שארי-בשרם התיישבו באזור שפרעם, עמק בית שאן ועבר הירדן ("שכונות

משפחות מצריות באל-מג'דל

שם הרובע	שם הפלג	מוצא המדווח ושויכו המנהלי	קרובים ביישובים אחרים	
אל-מֶדְהוּן	צֶאלְחָה	בֶּלְקִין (אל-מֶחְלָא אל-כְּבֵרָא)		מיוצאי עסקלאן שירדו מצרימה. סבס הראשון "צֶאלְחָה רֶסְלָאן נְצִיר אל-עֶסְקֵלָאני אל-בֶּלְקִינִי"
אבו שֶׁח'	אבו שֶׁח'	קְלִיב והמדבר המזרחי	אל-ט'אהריה (חברון)	
	עֵלִי	כנ"ל	כנ"ל	
	חִידֶר	כנ"ל	כנ"ל	
	עבד אל-עאטִי	כנ"ל	כנ"ל	
משפחות אחרות				
	סִירְג'וֹ	צֶנְדָקָא ומֶחְלָת אבו הֵלִתִּים (אל-מֶחְלָא אל-כְּבֵרָא)		מיוצאי עסקלאן שירדו מצרימה
	רֶצִ'וֶּאן		אל-כֶּרֶכ ואל-בֶּלְקָאָא' (ירדן), באר שבע, מצרים	
	שֶׁבְּלָאָק		סיני, עזה, חיפה	
	אבו שֶׁבָּאֵכ		אל-ח'צֶאֶץ (מן אל-מג'דל); מצרים (אל-רֶפָאעִי)	מוגרבים
	אל-שֶׁרִיף	אלכסנדריה ודֶמְיָאט	חברון	מיוצאי עסקלאן שירדו מצרימה
	צ'אבוּס		עכו	מיוצאי עסקלאן שירדו מצרימה
	מֶגֶ'אֶהֶד		מצרים, ירושלים	ירדו מן אל-מג'דל מצרימה
	אל-הֶנְדִי			
	אבו חֶמְרָה	מְנִיתִּת מְחֶמְדִּת עֶדְלָאן (אל-מֶנְצוּרָה, אל-דֶהֶקְלִיָּה)	ג'נין	ירדו מג'נין מצרימה
	מַעְצוּאבִי	אל-שֶׁרְקִיָּה	חמאמה (משפחות מְחִסֶּן, אל-חֶגֶ'ה)	ראו טבלת המשפחות המצריות בחמאמה

(מעובד לפי: כנאענה ואל-מדני 1986; שכונות אל-מג'דל 2013)

איור 7: יישובי המוצא של מהגרים ממצרים לאל-מג'דל וחמאמה (ערך ושרטט: ר' מרוס)

הכפר חמאמה

הכפר חמאמה, הממוקם בין אל-מג'דל לאסדוד, היה השני בגודלו ובשטח אדמותיו בנפת עזה בתקופת המנדט הבריטי (ראו מאמרו של מרום בקובץ זה; ששון 2002: 111; 994; Marom forthcoming; Sasson 2019). גרן מתאר את חמאמה ככפר שבתיו בנויים מקצתם מאבן ומקצתם מלבנים מיובשות בשמש. מסגד הכפר נבנה בחלקו מאבנים עתיקות, ותושבי הכפר שתו מבאר אנטיליה. מסביב לכפר בלטו כרמים ובוסתנים שבהם ניטעו עצי זית, תאנה, רימון, תות, משמש, תמר ושקמה (גרן 1982: 96).

המהגרים ממצרים היו בעלי נוכחות דמוגרפית משמעותית בחמאמה. מחקרו של מרום על אודות חמאמה בתקופה העת'מאנית מלמד, שהגעתן של משפחות מצריות לחמאמה הייתה תהליך הדרגתי ומתמשך, שהתרחש בשלושה פרקי זמן עיקריים: הראשון בעקבות מסע אברההים פאשה, השני בזמן חפירת תעלת סואץ (1859-1869) והשלישי בזמן מלחמת העולם הראשונה (1914-1918). בחינה גיאוגרפית של תפרוסת כפרי המוצא של משפחות אלו, כפי שזקקו וזוהו על ידי מרום מספרו של חסונה (חסונה 2002: 125-140), מלמדת כי מרבית המשפחות היגרו ממחוז אל-שרק'יה שבדלתת הנילוס, וקרוביהן התיישבו בכפרים אחרים בארץ-ישראל. ממצא זה עולה בקנה אחד עם דפוסי ההגירה שתיארו קרסל ואהרוני (תשס"ד). בניגוד להטמעתם הכפויה של המהגרים המצרים במערכת החמולות הקיימת באסדוד, שתתואר להלן, בחמאמה היו המהגרים ממצרים קבוצה חברתית מודרת אך עצמאית שכוונה "אל-פלת'יה" (מונח שניתן לתרגמו כ"מוקצים"). בעקבות רפורמה חברתית שערך תקיף הכפר חסין אל-הבאש מקדאד, הוגדרו המצרים כחמולה בפני עצמם וניתן להם נתח משלהם באדמות הכפר כחלק אינטגרלי משיטת הרבעים (Marom forthcoming). עדות אפשרית להענקת האדמות למצרים ניתן למצוא בחלקת אדמה ששמה "אבו עאשה", כשמה של אחת המשפחות המצריות בכפר (ראו מרום בקובץ הנוכחי).

משפחות ה"פלתיה" בחמאמה

שם החמולה	שם הפלג	מוצא מדווח	קרובים ביישובים אחרים	הערות
אל-ח'אג'א/אל-שריף	אל-שריף	ב'ב'בים, אל-ע'דל'יה ואל-ק'רין (אל-שרק'יה)	עזה (אבו זור) וד'יר אל-בלח (אל-ע'זב)	
	פתיחה			
	אבו ח'טב			
	ס'לים			
	אל-ד'עס			
	עבד אל-עאל			
	אל-מח'לאוי			לפי שמה, המשפחה מן אל-מחלא אל-כברא
אבו ס'לטאן	אבו ס'לטאן	תל אל-ס'לטאן (אל-שרק'יה)	יפו, ק'ביכת שאהין (ע"י רחובות), אל-ג'ל'דיה	
	אל-פאר			משפחה קטנה
	אל-ע'זאזי			משפחה קטנה
	אל-נ'מנם	אל-ע'זיז'יה (באל-ד'קאזיק)		משפחה קטנה
עבד אל-בארי	עבד אל-בארי	אל-שרק'יה	ב'שית, ק'ביכת שאהין, שכם	
	ב'רכאת			
	אבו ש'עיר			נישואין לחמולה
	אל-בס			נישואין לחמולה
	ח'לף			נישואין לחמולה
	ס'לים			נישואין לחמולה
	אל-ע'לוי		ז'יתא אל-ח'ל'יל	נישואין לחמולה
נספחים ל"רובע"	אל-ה'רביטי	ה'רביט	עזה (משפחת אל-ב'ר'בי), ז'יתא (טול-כרם)	
	אבו אל-ע'לא	אל-ד'קאזיק	ז'יתא (טול-כרם)	
	ע'ז'אל'לה	רמלה	רמלה (משפחת אל-רפאעי)	לא ממצרים

	אל- מחלאוי	אל-מחלה אל- כברא (אל- שרקה)	
	סעד	אל-קרין (אל- שרקה)	
	כריץ	אל-קרין (אל- שרקה)	
	אל-דנף	בית עטאב (מצרים)	
	אל-זיאן	בית עטאב (מצרים)	
	אבו רישה	בית עטאב (מצרים)	
	אל-לחאם	בית עטאב (מצרים)	כפרי הגדה וח'אן יונס
	אבו שער	אל-שרקה	
	מחיסן	אל-שרקה	אל-מג'דל (משפחת אל- מעצואבי)
	אל-תג'ה	אל-שרקה	אל-מג'דל (משפחת אל- מעצואבי)
	אל-זהאר	אל-שרקה	עזה, (משפחת אל-זהאר), שכם ובאר שבע (משפחת אל-חנפי)

(מעובד מחסונה 2002: 125-140)

אסדוד

הכפר הגדול אסדוד היה השלישי בגודלו בין יישובי נפת עזה לאחר אל-מג'דל וחמאמה, שכנותיו מדרום. תושבי אסדוד התפרנסה מחקלאות באדמותיה הנרחבות, וכן ממסחר לאורך דרך הדואר שעברה מן אל-מג'דל צפונה לעבר יבנה ויפו (אל-דבאע' 1991: 1, ב, 193-195) (איור 8). מבחינה מינהלית, תושבי הכפר התחלקו לארבעה רבעים, שבראש כל אחד מהם מוכתר מטעם אחת מארבע החמולות שבכפר: חמולת ג'ודה, חמולת מנאעמה, חמולת דעאלסה וחמולת זפות (אל-זכאקה). ההגירה המצרית המסיבית איתגרה את הסדר החברתי הקיים בכפר, עד אשר השכילו מנהיגיו לפזר את בתי-האב ה"מצריים" בין החמולות הקיימות אגב פירוק המשפחות המצריות המורחבות

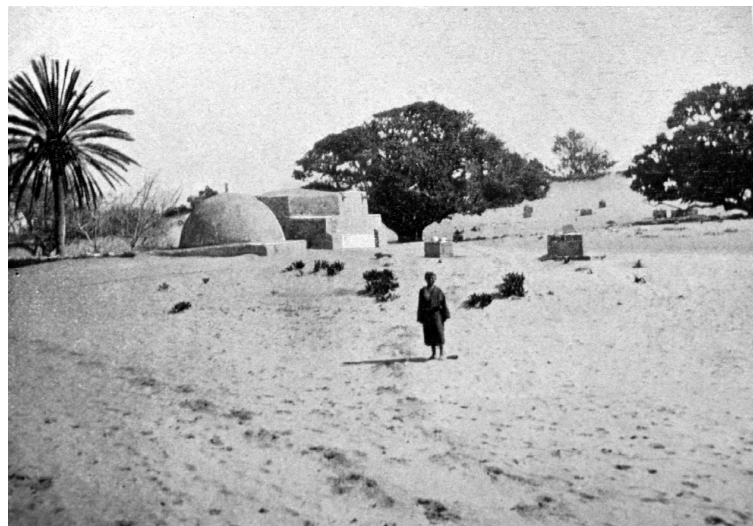
באופן שניטרל את הסיכון שנשקף מהתיישבותם בכפר למבני הכוח הקיימים, אשר נשלטו על ידי המשפחות הוותיקות ובעלות האדמה בכפר (אל-פלחאין):

השלטונות העת'מאנים ביטלו את מוסד שיח' אל-בלד והחליפו אותו ב[מוסד ה]מח'תאר בעקבות חוק הולאיתים בשנת 1864. ראשי החמולות הסכימו שבכפר יהיו ארבעה מוכתרים כמספר החמולות. בגלל שלא היתה משפחה גדולה שהנהיגה את המצריים ואין ביניהם קשרי דם בניגוד לארבעת המשפחות האחרות, חילקו אותם בין ארבעת החמולות. יש דעה הגורסת שראשי ארבעת המשפחות פחדו ממספרם הרב של המצרים אם הם היו מכוננים חמולה מיוחדת ולכן חילקו אותם בין החמולות, והם לא הסתפקו בכך ואף חילקו משפחה אחת בין שתי חמולות כמו משפחת טומאן מחולקת בין ג'ודה וזפות, ואל-מזין בין אל-דעאלסה וזפות, ואחרות בין דעאלסה ומנאעמה (ג'ודה 2015: 33).

עם המשפחות המצריות האחרות שהתגוררו בכפר נמנו משפחת תמרזא (חמולת זכות) ומשפחת אל-בטראן (חמולת מנאעמה). אף שהמהגרים המצרים חולקו בין משפחות הכפר, ג'ודה מעיד כי הקשרים החברתיים וקשרי המשפחה בינם לבין מצרים התמידו עד למלחמת 1948, ובזכות קשרים אלו הם זכו להיקלט חזרה בכפרי המוצא שלהם במצרים (ג'ודה 2015: 32).

איור 8: שוק הבהמות באסדוד, בסוף תקופת המנדט. בראש התמונה מאחורי העץ בולט צריח המסגד ומשמאלו בית המוכתר (צילום: פ. הארלי; מקור: הספרייה הלאומית, אוסטרליה)

איור 10: מקאם שיח' מחמד ובית הקברות של אל-ג'ורה בסוף המאה התשע-עשרה
(Gautier 1898: 106)

כלכלת אל-ג'ורה הייתה מגוונת. הכפר אל-ג'ורה התפרסם בחקלאות גנים (בערבית: *ח'אכיר*, ריבוי של *חאכורה*) שהשתרעה בתחומי חומות עסקלאן והושקתה מעשרות בארות שנחפרו בין החורבות (ששון 2019: 21-22). כמו כן טיפחו תושבי אל-ג'ורה שטחי חקלאות מואצי בחולות (לתיאור המואצי, ראו מאמרו של מרום בקובץ זה). שפע מקורות המים התבטא בריבוי שמות המקומות המתייחסים לבארות כגון *ביר אל-ת'מד*, *ביר אל-מ'ז*, *ביר ג'היד* ו**ביר אל-קטעה**, הנזכרות במפות התקופה (Ascalon Map 1942). אין פלא אפוא שכפר זה כונה "גן-עדן קטן" על ידי גייקה (Geikie 1887: 177). לצד החקלאות, תושבים אחרים התפרנסו מתפירת רשתות דייג או מאריגת אריגים, וכן מציד ציפורים-נוודות ודיג דגים, ששווקו באל-מג'דל וירושלים (אל-דבאע' 1991: 1, ב, 259-260). אחרים התפרנסו מאספקת מזון ושירותים לעולי הרגל, מקצת תושביו התפרנסו גם משוד עתיקות ומיחזור חומרי בניין מעתיקות עסקלאן הסמוכה (אל-דבאע' 1991: 1, ב, 259). המחנך הפלסטיני מצטפא אל-דבאע' מציין בספרו ארצנו פלסטין שמוצא

הכפר אל-ג'ורה (ג'ורת עסקלאן)

ג'ורת עסקלאן הייתה כפר חקלאי קטן שהוקם בשקע טופוגרפי (בערבית: ג'ורה) בצידן הצפוני מזרחי של חורבות עסקלאן, במרחק כחצי ק"מ מחוף הים התיכון (ששון 2002: 111-116; 994-998: Sasson 2019). אדמות אל-ג'ורה השתרעו לאורך רצועת החוף צפונה מהכפר עד לאדמות חמאמה ודרומה ממנו לתוך גוש החולות הגדול בואכה לכפר *הַרְבִּיָא*, המכונה אל-בַּר אל-קַבְלִי ("השממה הדרומית"), עד למחצית הדרך בין חורבות עסקלאן לשפך נחל הבשור (ואדי אל-חַסִי). בתחומי אדמות הכפר נמצאים מקומות קדושים כגון מקאם אל-שיח' עוּץ' (ששון 2020), מִשְׁהֵד אל-אַמַּאם חַסִין (Talmon-Heller, Kedar, and Reiter 2016) (איור 9) ובית הקברות בוואדי אל-נַמַּל (איור 10), שתושבי האזור היו פוקדים אותו בעונות העלייה לרגל (בערבית: מואסם).

איור 9: חוגגים במִשְׁהֵד אל-אַמַּאם חַסִין בתקופת המנדט, ברקע חומת העיר אשקלון הקדומה (באדיבות ספריית הקונגרס האמריקאי)

התושבים "ממוצא מצרי ומכפרי הר חברון והבדואים של באר שבע ואחרים התיישבו בה מהמגרב הערבי ויש ביניהם גם שארית פליטה לצלבנים [שהתאסלמו]" (אל-דבאע' 1991: 1, ב, 260). ח'אלד סעיד עבדאללה יאסין, שכתב כמחצית מאה לאחריו, שוטח בפנינו את המסורות העוסקות במוצא התושבים ביתר פירוט. בכלל זה בולט מספרן הרב יחסית של משפחות ממוצא מצרי. לדבריו, בשכונה המערבית של הכפר התגוררה חמולת מטר, שמקורה מהכפר קַטְיָה בצפון-מערב סיני (יאסין 2015: 94). בשכונה הדרומית של הכפר התגוררה חמולת בְּרִדְוִיל, שלפי כמה מהמסורות היא משפחה שהתגוררה בסביבות ימת ברדויל או אל-עריש בצפון סיני. לפני 1948 היו לחמולת ברדויל קרובים בעזה, באל-מג'דל ובחברון (יאסין 2015: 96). לצד החמולות ה"מצריות", התגוררו בכפר גם בתי אב ממוצא מצרי כגון משפחת איוב, שקרוביה הם בני משפחת אבו-כַמִּיל בעזה ובחברון (יאסין 2015: 98); משפחת בַחִית, שהיגרה מהעיר בְּלָכִיס בתקופה מאוחרת, ככל הנראה, בימי מסע אברההים פאשה; משפחת אל-חַנְאִי (או אל-חַתַּא), שמקורה אף הוא בבבלים; משפחת אל-שַׁעְרָאִי ה"מצרית", שהתגוררה תקופה כלשהי בכפר דִיר סַנִיד קודם להתתיישבותם באל-ג'וֹרָה, ומשפחת אָבו עִלְיוֹן, שישנם סבורים שמוצאה אף הוא בדווי או מצרי (יאסין 2015: 99). סקירת המשפחות ה"מצריות" באל-ג'וֹרָה מלמדת על כך שחלק מההתיישבות ה"מצרית" באל-ג'וֹרָה הייתה פרי הגירת משנה מיישובים אחרים בדרום הארץ, ומקצת המשפחות שהתיישבו באל-ג'וֹרָה אף הגיעו אליה מאותם יישובי מוצא במצרים.

עדות מאוחרת לטיב הקשרים הכלכליים והחברתיים בין ג'ורת עסקלאן למצרים ניתן למצוא בעתירה שהגישו ב-29 ביוני 1939 כמאה מתושבי ג'ורת עסקלאן וסוחריה לנציב העליון בדרישה לפתוח מחדש את קו הרכבת מתחנת הרכבת באל-מג'דל למצרים, אשר ניוזק במעשי חבלה במהלך המרד הערבי:

אנו החתומים מטה, סוחר ג'ורת עסקלאן ותושביה, מבקשים מכבודו לשקול את הנ"ל: בנסיבותינו הכלכליות אנו תלויים באופן בלעדי על תגובות כרמי הענבים שלנו אשר מהווים את מקור מחייתנו הבלעדי. מדי שנה נהגנו לייצא את היבול למצרים באמצעות רכבת הנוסעים בקרונות דרך תחנת אל-מג'דל. אנו מבקשים מכבודו להסדיר מול רשויות הרכבת את הפעלתה היומית של הרכבת למצרים כנהוג בכדי לאפשר לנו לשווק את התגובות המצויות אצלנו בשפע.

תחנת אל-מג'דל עתה לא עוסקת בהובלות והדבר גורם לנו נזקים גדולים ביותר ואנחנו מצויים בהפסדי עתק. באשר אנחנו [נוהגים] להטעין מדי יום שלוש קרונות, הרינו לבקש כי הרכבת תצא מדי יום ביומו למצרים, בכדי שהענבים שלנו לא ייפגעו ויישארו טריים. כידוע לכבודכם, הענבים אינם מחזיקים מעמד למשך תקופה ארוכה לאחר הבציר ולפיכך חובה למהר ולהטעין אותם מדי יום, באשר יש אצלנו ענבים רבים בכפר שלנו ובכפרים הסמוכים.

אם הענבים ייוותרו להימכר בשווקי פלשתינה הרי שהם יימכרו במחיר נמוך שלא יהיה גבוה ממסי הממשלה [עליהם]. עתה אנו שמים את ייבולנו עליכם שתרחמו עלינו כפי שמעידה עליכם פעילותכם למען העשוקים ותוציאו צו נעלה מטעמכם לפתוח מחדש את תחנת אל-מג'דל ולהפעיל את הרכבת מחדש מדי יום למצרים, ואנחנו מבקשים שהדבר יתרחש באמצע החודש הבא משום שההובלות תחלנה בתאריך זה [...] אם הדבר לא יתאפשר ויהיה עלינו לשווק את התוצרת בשווקים המקומיים הרי שנסבול מנזקים רבים ובלתי נחוצים, ובה בעת לא נהיה מסוגלים לשלם את המיסים המוטלים עלינו (אמ"י, 25 / 373; תרגום ר' מרום).

השפעות נוספות של השלטון המצרי על המרחב

במאמר זה בחרנו להתמקד בהשפעת השלטון המצרי על אל-מג'דל וסביבתה, ואולם ראוי להתייחס בקצרה להשפעת מרחביות נוספות בעקבות השלטון המצרי: עיבוי מערך ההתיישבות בדרום הארץ, פיתוח ענף הפרדסנות ושכלול ענף הטכסטיל.

עיבוי מערך ההתיישבות בדרום הארץ

התהליך שהצגנו לעיל לא פסח גם על כפרים אחרים במרחב מג'דל. נוסף על הכפרים שהזכרנו לעיל ישנן עדויות על כפרים רבים באזור שבהם התיישבו מהגרים ממצרים במהלך המאה התשע-עשרה, בהם הַרְבִּינָא, דִיר סַנִיד, סַמְסַם, צַמִּיל אל-חַ'לִיל, אל-פַּאֲלֻג'ָה, זִיתָא (אל-חַ'לִיל), גִ'סִיר, בֵּית לֶאֱהִיָה, בֵּית חַאנוּן, עֻזָּה, גִ'בַּאֲלִיָה, עֶבְסָאן הגדולה, דִיר אל-בִּלַח, רַפִּיָה, ח'אן יוֹנֶס, יִבְנָא, סוֹאפִיר אל-שַׁמְאִלִיָה, אל-מַע'אֵר, בֵּית דֶּרַאס, אל-קַסְטִינָה, ג'וֹלֶס, בֵּית גִ'וֹרָג'ָא ועוד. לרוב התיישבו המצרים בכפרים קיימים, אך הם היו מעורבים גם בייסוד וכינון כפרים חדשים – כגון הכפר זִיתָא בין בית ג'וֹרָג'ָא לאל-פַּאֲלֻג'ָה (לימים הכפר זִיתָא אל-חַ'רַאב) (ראיונות עם תושבי הכפרים שמורים בארכיון מחקרי

איור 11: ביארה ממזרח למג'דל (צילום: א' ששון 2007)

שכלול תעשיית הטכסטיל

אחד מענפי הפרנסה העיקריים והמיוחדים למג'דל הוא ענף האריגה (איור 12). ראשיתה של מלאכה זו כאן כבר במאה השבע-עשרה. כאן גידלו עצי תות ותולעי משי לצורכי הכנת חומרי הגלם. בסוף המאה השמונה-עשרה, כשעבר וולני בדרכו מיפו לעזה, הדבר היחיד שמצא לנכון לציין על אל-מג'דל הוא שבה "אורגים את הכותנה המשובחת בכל ארץ-ישראל" (Volney 1787: III, 338). תעשיית הטכסטיל באל-מג'דל זכתה לתנופה בימי השלטון המצרי. אפשר שאבראהים פאשה הקים באל-מג'דל מרכז אריגה משוכלל, שהופעל על ידי אורגים שהובאו ממצרים (ששון וסובול 2019: 49). אל-מג'דל שמרה על מעמדה בשוק המקומי בזכות העובדה שתושביה ויתרו על הפקה עצמית של חוטים והעדיפו לייבאם ממדינות שונות כגון אנגליה, הודו, מצרים וארצות-הברית. האורגים באל-מג'דל מסרו את התוצרת היישר לצובעי האריגים המקומיים, מה שהביא לחיסכון רב בדמי-תיווך (אביצור תשנ"ד: 171). עם השנים התפתח באופן מואץ גם הענף לייצור חבלים (Conder and Kitchener 1882: 411). אהרוני סיפר על ביקורו במג'דל בשנת 1920 וכתב: "כל מג'דל הוא בית מטווה אחד. וכך פירש לי שיח['] אחד את השם "מגדל"

רועי מרום). ההגירה ממצרים לא פסחה כמעט על שום כפר בדרום מישור החוף בואכה יפו ואף צפונה ממנה.

פיתוח ענף הפרדסנות במישור החוף הדרומי

תופעת הפרדסנות נחשבת בצדק לאחת התופעות הבולטות ביותר בנוף התרבותי של ארץ-ישראל במהלך המאה התשע-עשרה והמחצית הראשונה של המאה העשרים. השלטון המצרי עמד בסימן פיתוח נרחב של ענף הפרדסנות, והדבר ניכר בעיקר באזור יפו. רבים מהמהגרים ממצרים התיישבו מסביב ליפו בסכנאת (שכונות) שסביבן נבנו "ביארות" (כך כונה הפרדס, ומאוחר יותר בית הבאר או בית הפרדס) (איור 11). הקמת הסכנאת בידי המהגרים ממצרים תרמה להרחבת שטחי העיבוד בעורף יפו, ורבים מהפועלים בביארות היו ממוצא מצרי (גולן 2016: 54; קרק תשמ"ד: 212; קרק ואופנהיים 2015: 165, 173; ששון 2019ב; ששון וקציר תשע"ב: 57; Sasson and Amitai-Price 2017: 201-207). אנו משערים, שהיסוד להתפתחות ענף הפרדסנות בבלאד עזה ומרחב אשקלון נעוץ בקשרי המשפחה והמסחר שפיתחו משפחות ממוצא מצרי ביפו עם אזור זה (כגון בני משפחת עובדי הפרדס אבו שחאדה ביפו עם קרוביה באל-ג'ורה, ורבות הדוגמאות בנושא זה) (אבו שחאדה 2019; אבו שחאדה [אבו צבחי] 2019). האדמה הפורייה ומפלס מי התהום הגבוה איפשרו גידולי שלחין לצד הפרדסים בביארות (ששון תשס"ח, אתרים 62, 98, 128-131, 139; ששון וסובול תשע"ב: 29-30, 65). למרבה הצער, למעט ביארת אל-בַּדְוִי באשקלון, שתועדה לעומק, נושא הפרדסנות בדרום מישור החוף לא זכה למחקר מקיף כפי שקרה באזור יפו (גולסט וששון 2020).

היו אוכלוסיות שהזדהו כמצריות חלק אינטגרלי מהמרקם החברתי זה מאות בשנים. עם זאת, ברבים מהכפרים, כפי שמלמד המקרה של אסדוד, המהגרים במצרים היו שכבה חברתית ענייה, מנודה וחסרת אדמות. בכפרים אחרים כגון חמאמה זכו המהגרים ממצרים למעמד של חמולה נפרדת ובעלת קרקעות בעת חלוקת המשאע (הקרקעות המשותפות לכל הכפר). חשוב לציין, שחלק לא-מבוטל מהמשפחות המהגרות לא התיישבו כיחידה חברתית במקום יישוב אחד, אלא נקלטו במקומות יישוב שונים ברחבי הארץ (באל-ג'ורה), או אף פוצלו בין חמולות שונות באותו היישוב, בעקבות לחצים חברתיים וכלכליים שונים (כפי שקרה באסדוד). כפי שניתן ללמוד מתולדות המשפחות המצריות באל-ג'ורה, המהגרים ממצרים לא הגבילו את עיסוקיהם לחקלאות בלבד, אלא עסקו גם בדיג, באריגה ועוד.

אחד הנושאים המיוחדים שנדון במסגרת מחקר זה הוא הניסיון של השלטון המצרי לכונן עיר מצב חדשה בשם "עסקלאן אל-ג'דידה". מהמקורות שהצגנו עולה שניסיון זה לא צלח, אך שרידי העיר המשיכו להשתמר בזיכרון המרחבי. עניין זה זכה לתשומת לב דווקא במקורות מערביים ועבריים, ולא מצאנו לו כל זכר במקורות מוסלמיים. עוד מצאנו, שכדי לנתח נושאים דמוגרפיים וחברתיים, יש לתת תשומת לב למקורות הערביים, גם לאלו שבעל-פה, שכן הם נושאים עימם מסורות היסטוריות שיש לנתח אותם בביקורתיות. תקופת השלטון המצרי תרמה לעיבוי הדמוגרפי של ההתיישבות בדרום, צמיחת הפרדסנות בדרום מישור החוף בשלהי המאה התשע-עשרה ופיתוח ענף הטכסטיל באל-מג'דל.

אף על פי שחלפו למעלה ממאה שנים מתקופת השלטון המצרי בדרום הארץ, האוכלוסייה ה"מצרית" ככלל שמרה על זיקות חזקות לחבלי מכורתה, כפי שניתן להתרשם מהאזכורים המפורטים של כפרי המוצא באזור הדלתא. כפי שמטעים ג'ודה, קשרים אלו היו עבורם רשת ביטחון חברתית שסייעה להם להיות מיושבים מחדש לאחר העקירה בצל מלחמת העצמאות, ולהימנע מגורל הפליטות שדבק ברבים מאחיהם הפלסטינים בעיראק, בסוריה, בלבנון ובירדן: "חלק מהמשפחות המצריות באסדוד ובכפרים אחרים חזרו לכפרים ולמקומות המוצא של אבותיהם במצרים והם התקבלו בחום ובברכה וקיבלו מחדש אזרחות מצרית" (ג'ודה 2015: 32).

[מלשון] (גדיל). הנולים נראים בכל מקום שאתה פונה אליו" (אהרונר תרצ"ג: 395). בשנות ה-30 של המאה העשרים היה מפעל האריגה בנוי בחלקה הצפוני של שכונת חארת נפות. בתקופה זו עבדו בה כ-700 אורגים לעומת 100 אורגים בעזה (ברסלבסקי 1946: 278).

איור 12: אורגים במג'דל, בחקופת המנדט (באדיבות ספריית הקונגרס האמריקאי)

סיכום

הגירתם והתיישבותם של תושבים ממוצא מצרי לסביבות אשקלון היא תופעה היסטורית ותיקה ובת מאות בשנים. ההגירה המצרית התרחשה בכמה גלים, כגון ההגירה בשלהי המאה השמונה-עשרה, בזמן מסע אבראהים פאשה ללבנט, בזמן חפירת תעלת סואץ ובימי מלחמת העולם הראשונה. דיוגנו על אודות יישובי המוצא של המהגרים ממצרים בכפרים אל-מג'דל וחמאמה מעיד על כך שעיקר ההגירה הגיעה ממחוז "אל-שרקיה" במזרח הדלתא. ההגירה המצרית איתגרה את המבנה החברתי הקיים, וגליה השונים הובילו לתמורות במבני הכוח הקיימים במרחב הכפרי. בעיירה אל-מג'דל

תודות

מחקר זה נתמך על ידי קרן המחקרים של המכללה האקדמית אשקלון, ועל כך אנו מוקירים תודה מקרב לב. תודתנו לקרן ולפרופ' שמעון שרביט העומד בראשה. חברים, עמיתים ומוסדות נוספים סייעו, כל אחד בתחומו, לקידום המחקר, וגם להם אנו חבים תודה: לגד סובול ויואב גולסט מאשקלון. רועי מרום מודה לקרן עזריאלי על הענקת מלגת עמיתי עזריאלי לתלמידי התואר השלישי (2018-2021). תודתנו למרואיינים שנאותו לספר לנו על חבלי מכורתם. כל ששלנו שלהם, לבד מן השגגות.

רשימת מקורות

אבו רחמה, ז. ע. ס. 2006. אל־ח'אית אל־עלמיה פי ע'זה ועסקלאן מנד' בדאית אל־עצר אל־עבאסי חתא אל־ע'ז אל־ע'ז אל־ע'זי 132-491 ה' / 750-1097 מ. עבודת תזה, עזה, האוניברסיטה האסלאמית [חיי ההשכלה בעזה ועסקלאן מראשית התקופה העבאסית ועד לפלישה הצלבנית 132-491 לה' / 750-1097 לספירה].

אבו שחאדה, ח. 2019. ריאיון שערך רועי מרום עם אבראהים חסין אבו שחאדה (אבו ג'ודת). יפו, 23 באפריל 2019.

אבו שחאדה, א. (אבו צבחי) 2019. ריאיון שערך רועי מרום עם אסמאעין חסין אבו שחאדה (אבו צבחי). יפו, 10 באפריל 2019.

אביצור, ש. 1974. הגורם היהודי בתהליכי קדם־התיעוש בארץ. שלם א: 481-500.

-----, 1976. אדם ועמלו: אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני ייצור בארץ־ישראל. ירושלים.

-----, תשנ"ד. מיתקנים בנופיהם: פרקים בארכיאולוגיה תעשייתית של ארץ ישראל. תל אביב.

אהרוני, י. 1933. מאשקלון לרבינ (דפיייומן). הטבע והארץ ב'. עמ' 395-402, 470-476.

ביגר, ג. 1983. מושבת כתר או בית לאומי: השפעת השלטון הבריטי על ארץ־ישראל 1917-1930, בחינה גיאוגרפית־הסטורית. ירושלים.

בן־אריה, י. 1990. הנוף היישובי של ארץ־ישראל ערב ההתיישבות הציונית. בתוך י. קולת, (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ־ישראל מאז העלייה הראשונה, התקופה העות'מאנית, חלק ראשון. ירושלים. עמ' 75-141.

-----, 2018. כיצד נוצרה ארץ־ישראל בעת החדשה 1799-1949. ירושלים.

ברסלבסקי, י. 1946. הידעת את הארץ, ב' (ארץ הנגב). תל אביב.

גולסט, י. וששון, א. 2020. בייארת אל־בדווי על אם הדרך בין מג'דל־אשקלון לחמאמה ותפקודה המרחבי. בתוך א. קליין, א. ששון, וא. ולוירייפר (עורכים), אשקלון וסביבותיה. תל אביב. עמ' 329-367.

ג'ודה, א. 2015. אסדוד: קלעת אל־ג'ונב אל־פלסטיני, דראסה תאריח'יה, אג'יתמאעיה, אקתצאדיה וסיאסיה. דלטון [אשדוד: מצודת הדרום הפלסטיני, מחקר היסטוריה, חברתי, כלכלי

ופוליטי].

גולן, א. 2016. אבו כביר: מישוב כפרי לשוליים עירוניים. קתדרה 160: 49-72.

גרוסמן, ד. 1994. הכפר הערבי ובנותיו, תהליכים ביישוב הערבי בארץ־ישראל בתקופה העות'מאנית. ירושלים.

-----, 2014. התיישבות המצרים בארץ ישראל במאה ה־19. אריאל 204-205: 19-27.

גרן, ו. 1982. תיאור ארץ־ישראל, יהודה כרך 2. ח. בן־עמרם (תרגום). ירושלים.

אל־דבאע', מ. 1991. בלאדנא פלסטיין, כרך א', חלק ב'. בירות [ארצנו פלסטיין].

אל־טבאע, ע. מ. 1999. אתחאף אל־אעזה פי תאריח' ע'זה [האנשים היקרים ביותר בתולדות עזה]. כרך ב, עזה.

וולני, ק. 1996. מסע במצרים ובסוריה. א. אמיר (תרגום). ירושלים.

חסונה, ח. א. 2002. חמאמת עסקלאן: אל־ג'מאל ואל־רג'אל. ע'זה, דאר אל־מקדאד לל־טבאעה [חמאמת עסקלאן: היופי והאנשים].

יאסין, ח. ס. ע. 2015. קרית (ג'ורת עסקלאן) תחת אל־אחחלאל אל־בריסאני (1918-1948), ע'זה. עבודה לתואר מוסמך, אל־ג'אמעה אל־אסלאמיה, עזה. [הכפר ג'ורת עסלאן תחת הכיבוש האנגלי 1918-1948].

יזבק, מ. 1993. הסג'ל כמקור לחקר תולדות יהודי ארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית 1870-1914. דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות. האיגוד העולמי למדעי היהדות י"א, עמ' 157-164.

יהב, ד. 2018. יפו, שכונות, פרוורים ובתי קברות ערביים סביב לה. ללא ציון מקום ההוצאה.

כנאענה, ש. ואל־מדני, ר. 1986. מג'דל עסקלאן, סדרת אל־קרא אל־פלסטיניה אל־מדמרה 2. ביר זית. [מג'דל עסקלאן, סדרת הכפרים הפלסטינים ההרוסים].

ליפשיץ, ז. 1947. ארץ ישראל, סדרת מפות טופוגדסטירות, 1: 20,000, 1947, גליון 10-11 – אשקלון. תל אביב.

לש, ע. ושילר, א. 2014. התיישבות הבוסנים בארץ־ישראל. אריאל 204-205: 55-65.

מרום, ר. 2020. יציאת ערביי ואדי אל־פאלק במלחמת 1948: היסטוריוגרפיה וזיכרון היסטורי. בתוך מ. כבהא (עורך), סוגיות נבחרות בחקר תולדות המזרח התיכון המודרני. רעננה. עמ' 102-125.

-----, 2020. מלבס: הכפר ותושביו לפני הקמת פתח־תקה. קתדרה 176: 1-28.

עבאסי, מ. 2014. הקהילה האלג'ירית בגליל. אריאל 204-205: 47-52.

עאדל, י. 2006. משאריע אל־תאריח' אל־שפוי אל־פלסטיני, אלא אין. עזה. [תוכניות התיעוד בעל פה, לאן פניהן מועדות?].

ענאבסה, ע. 2004. קדסית מדינת עסקלאן פי אדב פצ'א'אל אל־שאם (פלסטיין סוריא): רואיאת מנד' בדאית אל־אסלאם ורואיאת מתאח'רה: נט'רה פי בעץ' מצאדר ומח'טוטאת אל־פתרה אל־ממלוכיה ואל־פתרה אל־ע'תמאניה. ג'אמעה: אבחאת' פי אל־עלום אל־תחריב'יה ואל־אג'יתמאעיה 8: 291-312. [קדושת העיר עסקלאן בספרות שבחי אל־שאם (פלסטיין וסוריה): נוסחים מאז ראשית האסלאם ונוסחים מאוחרים: עיון בכמה מקורות וכתבי יד מהתקופה הממלוכית והתקופה העות'מאנית].

ע'זי, נ. א. 1979. אל־כואכב אל־סא'ירה באעיאן אל־מאה אל־עאשרה [הכוכבים השולטים בין האישים הבולטים במאה העשירית לספירה המוסלמית], חלק א. בירות.

עמירן, ד. 1956. הגיאוגרפיה של הנגב וגבולו הדרומי של הישוב בארץ־ישראל. ידיעות

- Lumms, T. 1981. Structure and Validity in Oral Evidence. *International Journal of Oral History* 2: 2: 109-120.
- Marom, R. forthcoming. The Village of Hamama during the Ottoman and British Mandate Periods.
- Murray, J. 1875. *Murray's Hand-book Syria and Palestine*, III. London.
- Sasson, A. 2017. The Jaffa-Jerusalem Road in the Late Ottoman Period: Aspects of the Material Culture Along the 'Travelers Way'. In A. Burke, K. S. Burke, and M. Peilstocker, (eds.), *The History and Archaeology of Jaffa*, 2, The Jaffa Cultural Heritage Project, Monumenta Archaeologica. Los Angeles. pp. 215-228.
- , 2019. Historical Geography of the Palestine, Southern Coastal Plain in the Late Ottoman Period: Ashkelon Region as a Case Study. *Middle Eastern Studies* 55(6): 974-1004.
- Slyomovics, S. 1994. The Memory of place: Rebuilding the pre-1948 Palestinian village. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 3(2): 157-168.
- Roberts, D. 1842. *The Holy Land*, London.
- Robinson, E., 1856 *Later Biblical Researches in Palestine*. London.
- Rochelle, D. 2011. *Palestinian Village Histories: Geographies of the Displaced*. Stanford.
- Talmon-Heller, D., Kedar, B. Z. and Reiter, Y. 2016. Vicissitudes of a Holy Place: Construction, Destruction and Commemoration of Mashhad Husayn in Ascalon. *Der Islam* 93(1): 182-215
- Thompson, P. and Bornat, J. 2017. *Voice of the Past: Oral History*. Oxford.
- Warren, C. 1871. The Plain of Philistia. *PEFQS* 1871(2): 82-96.
- Van de Velde, C.W.M. 1854. *Narrative of a Journey II*. Edinburgh and London.
- , C.W.M. 1858. *Map of the Holy Land*. London.
- Volney, M. C.F. 1787. *Travels through Syria and Egypt*, 2 vol. London.

- החברה לחקירת ארץ-ישראל כ': 108-117.
- קרגילה, צ. 1990. היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת הכיבוש המצרי, 1831-1840. תל אביב.
- קרסל ג. ג. ואהרונ, ר. תשס"ד. מסעי אוכלוסים ממצרים ללבאנט במאות ה-19 וה-20. ג'מאעה יב: 201-245.
- קרק, ר. ואופנהיים, א. 2015. התפתחות הסכנות המצריות באזור יפו במאה התשע-עשרה. אריאל 211: 159-167.
- ראפק, ע. כ. 1980. ע"ז: דראסה עמראניה ואג'תמאניה ואקתצאדיה מן ח'לאל אל'ות'א'ק אל'שרעיה 1273/1857-1277-1861. עמאן ודמשק. [עזה: מחקר על הבנייה והחברה והכלכלה לפי המסמכים המשפטיים בין השנים 1273-1277 לה' 1861-1875 לספירה]. שווארץ, י. תר"ס. תבואות הארץ (מהדורת לונדן). ירושלים.
- שילר, א. ויפה, א. 2014. שבטי הע'וארנה. אריאל 204-205: 28-36.
- שכונות אל-מג'דל, 2013 – אתר "שכונות אל-מג'דל", אל-מג'דל ערום פלסטין, פייסבוק, 28.12.2013
- ששון, א. תשס"ח. אשקלון: סקר ערכי מורשת. אשקלון.
- , 2012. התפתחות נוף אשקלון וסביבתה בשלהי התקופה העות'מאנית. בתוך א. ששון, (עורך), אשקלון כלת הדרום. אשקלון. עמ' 87-122.
- , 2019. באר המישור המשופע, באר רגיונאלית: טכנולוגיה, גאוגרפיה ותפוצה. קתדרה 172: 7-24.
- , 2019. נוף הביארות ביפו בשלהי התקופה העות'מאנית. אריאל 217: 105-110.
- , 2020. לא למאמינים בלבד: התפתחות ותפקודו של אתר שיח' עוואד בחולות אשקלון. בתוך א. קליין, א. ששון, וא. לוי-רייפר (עורכים), אשקלון וסביבותיה. תל אביב. עמ' 275-328.
- ששון א. וסובל, ג. 2012. אתרים היסטוריים באשקלון. אשקלון (מהדורה שנייה).
- Al Majdal Index Map. 1931. 1: 5,000 (Survey of Palestine, Survey Office). Jaffa.
- Ascalon Map 1942. 1: 20,000, Sheet 10-12, (Survey of Palestine, Survey Office). Jaffa.
- Grande-Bretagne (ed.), 1841. *Correspondence Relative to the Affairs of the Levant*, London, T. R. Harrison.
- Conder, C. R. and Kitchener, H. H. 1880. *The Survey of Western Palestine*, vol 2. London.
- Doumani, B. B. 1985. Palestinian Islamic Court Records: a Source for Socioeconomic History. *Review of Middle East Studies* 19(2): 155-172.
- Geikie, C. 1887. *Holy Land and the Bible*. London.
- Gautier, L. 1898. *Souvenirs de Terre-Sainte*. Lausanne.
- Hull, E. 1885. *Mount Seir, Sinai and Western Palestine*. London.
- Heyd, U. 1960. *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615*. Oxford.
- Hoffman, A. M. 1974. Reliability and Validity in Oral History. *Communication Quarterly* 22 (1): 23-27.
- Hoffman, A. M. and Hoffman, H. S. 1994. Reliability and Validity in Oral History: The Case for Memory. In J. Jeffrey et al. (eds). *Memory and History: Essays on Recalling and interpreting Experience*. Lanham. pp. 107-135.